

SEMANTYKA I PRZEKŁAD LEKSEMÓW *KSIĘGA, PISMO, SŁOWO* W POLSKICH TRANSLACJACH BIBLIJNYCH I KORANICZNYCH

Celem analizy semantycznej leksemów *księga, pismo, słowo*, występujących na kartach Koranu oraz w Biblii, jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania: w jakich znaczeniach funkcjonują one w tekstach religijnych chrześcijaństwa i islamu? W jaki sposób przekładano pewne pojęcia i związane z nimi znaczenia na grunt języka polskiego? Czy w procesie przekładu świętej księgi islamu wzorowano się na tekstach biblijnych czy też szukano odpowiedników semantycznych w polszczyźnie ogólnej (stąd wskazanie na historię tych leksemów w języku polskim)?

Materiał źródłowy stanowią teksty zróżnicowane pod względem formalnym i czasowym, bowiem źródłem ekscerpji słownictwa są zarówno polskie przekłady Koranu jak i zabytki Tatarów litewsko-polskich (dalej T1p), pisane grafią arabską, wymagające transkrypcji i transliteracji. Są to więc pochodzące z XVII w. pierwsze zachowane kopie zabytków tatarskich (*Kitab z Kazania* [KzK], *Chamaił lipski* [Chl])¹, teksty XVIII-wieczne (*Tefsir* – 1725r. fragm. [T1], *Tefsir* – 1788r. fragm. [T2], *Kitab Łuckiewicza* fragm. [KŁ], *Kitab Milkamanowicza* [KM] fragm.)², XIX-wieczne (materiał leksykalny wyekscerpowany z XIX-wiecznych kitabów w formie

¹ Teksty transliterowane i opracowane przez G. Miškinienė, *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai*, Wilno 2001.

² za G. M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tatars and their Writings* (1973, s. 141-176), *The Journal of Byelorussian Studies*, London 1970, t. 2, nr 2, s. 141-176: *Tefsir* 1725 r.; J. Stankievič, *Přispěvky k dějinám běloruskeho jazyka na základě rukopisu 'Al-Kitab'*, *Slavia* 1933-1934, rocznik 12, s. 357-390: *Kitab Łuckiewicza*; transliteracja rękopisów: *Tefsir* 1788 r., *Kitab Milkamanowicza* – Cz. Łapicz; H. Jankowski, Cz. Łapicz, *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Warszawa 2000; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.

słowniczków opracowanych przez S. Akiner [A] i A. Woronowicza [W]³, J. Sobolewskiego *Wykład wiary mahometańskiej czyli islamskiej* – 1830 r. [Ww]) oraz XIX i XX-wieczne przekłady Koranu: *Koran* w przekładzie J. Buczackiego⁴ – 1858 r. [KB1], *Wersety z Koranu*⁵ – 1935 r. [WzK], *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego⁶ – 1986 r. [KB2], *Koran* “londyński”⁷ – 1990 [K3]).

Podstawę materiałową stanowią również polskie przekłady Biblii: XVI i XVII-wieczne (*Biblia brzeska* – 1563 r., *Biblia nieświeska* – 1572 r., *Biblia w przekładzie J. Wujka* – 1599 r., *Biblia gdańska* – 1632 r.) oraz współczesny przekład – *Biblia Tysiąclecia*⁸.

Badaniom poddano więc, pochodzące z II/XVI w. zabytki piśmiennictwa religijnego Tlp (zachowane jedynie w później datowanych kopiach) oraz pochodzące z XVI i XVII w. całościowe tłumaczenia Biblii. Źródłem ekscerpcji są także literackie przekłady Koranu na język polski, pochodzące z XIX i XX w. oraz polski przekład Pisma świętego z XX w. – *Biblia Tysiąclecia*.

Analizowane leksemy należą do badanego szerzej przez autorkę artykułu pola semantycznego nazw świętych ksiąg islamu i chrześcijaństwa. Jednakże wspólne tekstom koranicznym i biblijnym nazwy apelatywne *księga*, *pismo* i *słowo* charakteryzują się dużą pojemnością semantyczną, więc podjęto próbę zaprezentowania treści semantycznej tych leksemów w sposób całościowy, uwzględniając ich użycie nie tylko jako nazw świętych ksiąg.

KSIĘGA⁹

³ S. Akiner, *The Vocabulary of a Byelorussian K'it'ab in the British Museum*, *The Journal of Byelorussian Studies*, London 1973, t. 3, nr 1, s. 55-84; A. Woronowicz, *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, *Rocznik Tatarski*, II, Zamość 1935b, s. 376-394.

⁴ *Koran*, J. M. Tarak Buczacki, Warszawa 1858.

⁵ *Wersety z Koranu*, Sarajewo 1935 – reprint z 1995r.

⁶ *Koran*, J. Bielawski, Warszawa 1986.

⁷ *Święty Koran*, Londyn 1990 (pod patronatem Hazrat Mirza Tahir Ahmad).

⁸ *Biblia brzeska* 1563, Clifton-Kraków 2003; *Biblia nieświeska*, Nieśwież 1572 (starodruk ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego); *Biblia* w przekładzie ks. Jakuba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu “B” tekstu oryginalnego z XVI w., Warszawa 2000; *Nowy Testament* w przekładzie ks. dr Jakuba Wujka z roku 1593, Kraków 1966; *Biblia gdańska*, Gdańsk 1632; *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 1980.

⁹ Znaczenie leksemu w historii języka polskiego – w SS^tp (III, 427-428) wyraz *księga* występuje w dwóch znaczeniach: 1) ‘dzieło pisane, utwór, księga, książka (też w formie zwoju; tu najczęściej na oznaczenie ksiąg Pisma świętego i ojców kościoła, też o księgach sądowych, zwodach prawnych i rejestrach), rozdział książki, tom’ (427); 2) ‘rejestr, spis, też zapiski, index, commentari’ (428). SPolXVI (XI, 393) potwierdza użycie słowa *księga* w znaczeniu ‘dzieła pisanego lub drukowanego w postaci zszytych kart papieru lub (w starożytności) zwoju papieru (pergaminy) i podaje, iż w XVI w. nazywano *księgam* przede wszystkim ST i NT oraz inne zbiory liturgiczne, kultowe (396). Dalsze znaczenia leksemu *księga*, to: ‘zszyte w tomy akta różnych władz i urzędów, najczęściej sądowych’ (399); ‘wydzielona przez autora lub wydawcę część dzieła, tom, rozdział’ (402); ‘przedmiot, materiał, na którym pisze się’ (403); ‘egzemplarz; edycja; wydanie; oryginał, kopia; przekład tekstu’ (403). SL (II, 530), SMick (III, 564-565), SDor (III, 1233-1234)

Księga jest pewnym zwartym ciągiem pisma. To ona narzuca pismu jedność danego przedmiotu. W związku z tym nosi ona zawsze jakiś tytuł, nawet jeśli ten tytuł, jak to się często zdarza w pismach biblijnych, nie figuruje na początku pisma. Fakt, że nosi ona tytuł i jest poświęcona jakiemuś tematowi oznacza, iż jest to kompozycja zwarta, stwarzająca ciągle opowiadanie z pewnego szeregu następujących po sobie opowiadań, gromadząca razem pisma bliskie sobie, jak poematy, pieśni, sentencje, przypowieści, prorocstwa¹⁰. W Biblii *księga* to zapis słowa Bożego, występujący w postaci zbiorów praw oraz przepowiedni prorockich, będących w całości dziełem Boga i równocześnie w całości ułożonych przez człowieka jako ich autora (por. Ez 2, 8 - 3, 3; Ba 1, 1). Są także inne *księgi*, których rozumienie w mniej lub więcej wyłączny sposób zarezerwował Bóg dla siebie samego. Do takich należy *Księga życia*, w której Bóg zapisał swych wyznawców po to, by żyli na ziemi (Wj 32, 32n) i w niebie (Dn 12, 1; Łk 10, 20). Są w niej zapisane, zanim jeszcze zaistniały, wszystkie dni życia człowieka i wszystkie jego uczynki (Ps 139, 16). Innym rodzajem *ksiąg* są te, które zostaną przyniesione i otwarte w godzinę sądu (Dn 7, 10; Ap 20, 12).

Nazwy *ksiąg*, będących zbiorami praw i przepowiedni prorockich (opatrzone zwykle tytułami) są najliczniej reprezentowane na kartach Biblii, np.: Wj 24, 7 *Potym wziął księgi przymierza* (BB), *Zás wziął księgi przymierza* (BN), *I wziąwszy księgi przymierza* (BW), *I wziąwszy księgi przymierza* (BG), *Wtedy wziął Księgę Przymierza* (BT); 1Krn 9, 1 *w księgach królów izraelskich i judzkich* (BB), *W Księgach królów Izraelskich i Judzkich* (BW), *w księgach królów Izraelskich i Judzkich* (BG), *w Księdze królów izraelskich i judzkich* (BT); 2Krn 17, 9 *księgi zakonu Pańskiego* (BB), *księgi Zakonu Pańskiego* (BW), *księgi zakonu Pańskiego* (BG), *mieli ze sobą Księgę Prawa Pańskiego* (BT); Łk 20, 42 *A sam Dawid powie w księgach psalmów* (BB), *A sam Dawid powie w Księgach Psalmów* (BW), *A sam Dawid mówi w księgach psalmów* (BN), *A sam Dawid mówi w księgach Psalmów* (BG), *Przecież sam Dawid mówi w Księdze Psalmów* (BT) i inne - por. Lb 21, 14; Pwt 31, 26; Joz 8, 31; 1Krl 11, 41; 2Krl 22, 8; 2Krn 35, 12; 2Mch 2, 13; 8, 23; Ps 40, 8; Syr 24, 23; Iz 34, 16; Ba 1, 1; Jer 36, 32; Dn 10, 21a; Ml 3, 16.

Na kartach Biblii jest często obecna *Księga* ludzkich uczynków, zwana *Księgą życia* – por.: Wj 32, 32 *abo mnie wymaż z ksiąg twoich, któreś napisał* (BB), *proszę*

potwierdzają znaczenia przytaczane w SPolXVI. SL (III, 530) dodaje nowe znaczenie 'księgi, książki u zwierząt odzuwających, trzeci żołądek' notowane także przez SDor (III, 1234).

¹⁰ Por. Xavier Leon-Dufour, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań 1990, s. 412.

wymaży mnie z ksiąg twoich (BN), wymaż mnie z ksiąg twoich, któreś napisał (BW), wymaż mnie proszę z ksiąg twoich (BG), wymaż mnie natychmiast z Twej księgi (BT); Ps 69, 29 Niechaj będą wygładzeni z ksiąg żywota, a niechaj nie będą napisani między sprawiedliwe (BB), Niechaj będą wymazani z ksiąg żywiących (BW), wymazani z ksiąg żyjących (BG), Niech zostaną wymazani z ksiąg żyjących i niech nie będą zapisani z prawymi (BT); Flp 4, 3 których imiona są w księgach żywota (BB), których imioną w księgach żywota (BN), których imiona są w Księgach Żywota (BW), w księgach żywota (BG), imiona są w księdze życia (BT) – inne, np.: Wj 32, 33; Iz 4, 3; Dn 12, 1.

Apokalipsa jak również inne miejsca w Biblii mówią o *księgach*, przygotowanych na dzień sądu, np.: Dn 7, 10 *I zasiadł sąd, a księgi otworzone są* (BB), *zasiadł sąd i księgi otworzono* (BW), *sąd zasiadł, a księgi otworzone były* (BG), *Sąd zasiadł i otwarto księgi* (BT).

Biblia wskazuje również na różną postać *ksiąg* – mogą być to *tablice* (Wj), *zwoje* (Ps 40, 8) - niekiedy wyraz *zwój* używany jest jako synonim *księgi*, połączone ze sobą karty (współczesne rozumienie).

W interlinearnym grecko-polskim przekładzie NT¹¹, w analizowanych kontekstach, źródłem tłumaczenia jest przede wszystkim gr. βιβλίον *biblion* ‘księga, zwój’; ‘dokument’ – por. *Sam bowiem Dawid mówi w księdze śpiewów* (Łk 20, 42), *I inny zwój został otwarty* (Ap 20, 12), rzadziej gr. βιβλος *biblos* ‘księga’ - por. *których imiona w księdze życia* (Flp 4, 3) czy wyjątkowo gr. λόγος *logos* ‘słowo, mowa, wypowiedź, księga, pisanie’ o słowach napisanych – por. Dz 1, 1¹². W hebrajsko-polskim przekładzie ST¹³ odpowiednikiem leksykalnym hebr. סֵפֶר *sēper* ‘księga, zwój’ jest *księga* – por. *I wziął księgę* (Wj 24, 7), *Wymaż mnie z księgi Twojej* (Wj 32, 32)¹⁴.

W piśmiennictwie T1p oraz w polskich przekładach Koranu *księga* to zesłane przez Boga i zapisane słowo Boże – należą tu zarówno *Koran* (nazywany często *Matką księgi/ksiąg*), jak i inne święte księgi, czyli przede wszystkim *Ewangelia*, *Psalmy* i *Tora*. Znaczenie słowa *księga* jako ‘ST i NT oraz innych zbiorów liturgicznych, kultowych’ potwierdzają źródła leksykograficzne – por. SPolXVI (XI, 396).

Najczęściej leksem *księga* odnosi się do Koranu jako jedynej, pełnej i prawdziwej świętej księgi zesłanej przez Boga i przekazanej ludziom przez usta proroka Muhammada. Już w T2 czytamy: *Ūto dla tego pan bčg zeslal kčrZn ks'enge prav?iva* (II, w. 4, s. 46),

¹¹ Grecko-polski Nowy Testament, Warszawa 1994.

¹² Ks. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1994, s. 96 i s. 369.

¹³ Hebrajsko-polski Stary Testament. Pięcioksiąg, Warszawa 2003.

¹⁴ Ks. P. Briks, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000, s. 247 – por. hebr. m^T©il,® ‘zwój, księga’, s. 181.

ktčrim damč ks'enge ze všitk'imi ajatami (II, w. 2, s. 39), a verece v reci inšim pragerafom ks'engi (II, w. 5, s. 21). Podobnie w KM: bogu ktčri zeslal na slčge svego ksenge Qur',n (w. 109, s. 111), kniha moja jest Qur',n (w. 7-8, s. 257). W KM i KzK występuje forma brus. kniga/ kniha: knig Ūd bŪga zŪzlanix (KzK 63b, w. 8). W Ww Koran jest nazwany wprost księgą Boga: Xięga Boga jest Kóran (s. 109). W WzK mamy peryfrastyczne określenie Koranu jako księgi, o której nie ma wątpliwości (Krowa w. 2, s. 15). U W (360) spotykamy leksem *kitabullach*, będący zeslawizowaną formą ar. kit,b 'all,h – 'księga Boga'. W K3 ar. kit,b 'all,h jest przekładane jako *Księga Allacha* (II, w. 102; por. II, w. 45; V, w. 45). W polskich przekładach Koranu *księga* jest najczęściej używaną odapelatywną nazwą Koranu, np.: *On zesłał Koran, gdzie złe i dobre jest wyrażone* (KB1 VI, w. 114) – por. *On jest tym, który zesłał wam Księgę wyjaśniającą szczegółowo* (KB2 VI, w. 114), *to on jest Tym, który zesłał wam Księgę w pełni wyjaśnioną* (K3 VI, w. 115); *Wierzcie w Koran, tę błogosławioną Księgę, którą wam spuściłem z nieba* (KB1 VI w. 156) – por. *A ta Księga, którą zesłaliśmy, jest błogosławiona* (KB2 VI, w. 155), *A jest to Księga, którą zesłaliśmy, pełna błogosławieństw* (K3 VI, w. 156); *Zesłałem wam księgę, aby was nauczyła* (KB1 XXI, w. 10) – por. *Zesłaliśmy wam księgę, w której jest napomnienie dla was* (KB2 XXI, w. 10), *Teraz zesłaliśmy wam Księgę, która mówi o waszym wywyższeniu* (K3 XXI, w. 11) i inne.

Źródłem przekładu jest ar. kit,b 'pismo, list, dokument; książka', al-kit,b 'Koran, Biblia' – por. tur. kitab, kitap, el-kit,b 'książka'¹⁵. Zarówno w zabytkach Tlp jak i w polskich przekładach Koranu jego odpowiednikiem leksykalnym jest *księga*. Jeśli występuje wraz ze słowem Allah jest tłumaczone jako *księga Boga* lub *Księga Allaha* (z ar. kit,b + 'all,h). Zdarza się, iż w piśmiennictwie muzułmanów litewsko-polskich ar. słowo kit,b nie jest przekładane na język polski, lecz występuje w formie zeslawizowanej *kitab*, podobnie ar. wyrażenie kit,b 'all,h to *kitabullach*. W zabytkach Tlp wyraz *kitab*, poza znaczeniem 'Koran', jest używany także w innych znaczeniach, np. 'podręcznik religii' (W, 360), 'książka, pismo' (A, 72) – por. KL: *u usich k'it'abach helava kur'an; iz neba kolka k'it'abov zešlo? cetiri knihi; to jest s Tureckaho k'it'abu 'Ebdul – kanija imama na Polšk'ij jezik viložona* (A, 72).

¹⁵ za S. Stachowski, *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975-1986, II, s. 46; por. J. Danecki, J. Kozłowska, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996, s. 618: ar. kit,b – 1) 'księga, książka'; 2) 'pismo, list'; 3) 'dokument, kontrakt'; al-kit,b: 'Koran, Biblia'; S. Stachowski, *Studia nad chronologią turczyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Kraków 1967, s. 29: śr.osm. kitab – kitap 'księga; pismo', z ar. kit,b 'księga, przede wszystkim święta księga muzułmanów – Koran'; W. P. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, s. 260-261: z tur kitap, -bŞ, a to z ar. kit,b 'książka, księga, pismo, Pismo, spisane objawienie, list', 'al-kit,b 'Pismo Święte; Biblia; Koran'. Wyraz *kitab* jest znany w polszczyźnie od XIX w. w znaczeniach: 1) 'pismo', 2) 'książka, zwłaszcza Koran' – por. W. P. Turek, op. cit., s. 260.

W niektórych kontekstach *księga* jest leksykalnym odpowiednikiem ar. 'al-Qur',n 'czytanie, wykład; nazwa zbioru 114 sur, wypowiedzi proroka Mu'Éammada; księga religii islamu' czy ar. mu^Éaf 'tom, księga'; 'Koran'¹⁶.

Nazwa *księga* odnosi się także do tego, co zostało zesłane przed Koranem i uznane za przekaz Boga, czyli do *Biblii* i *Tory*. Są one nazywane ogólnie *księgami*: *slč̣xat' prŮrokŮv i knig Ůd bŮga zŮzlaniχ* (KzK 63b, w. 8-9); *peršeja kniha jezikom ibrajšk'im dano Mčsi proroku a druhaje kniha jezikom greck'im dano D,vidu proroku treceja kniha jezikom lacinšk'im 'čsi proroku a s tiχ cvarteja kniha jezikom peršim χaldajšk'im dano Muhammad proroku* (KM, w. 1-6, s. 490); *Xięgi Boskie, które za pośrednictwem Gabryela zostały zesłane z nieba prorokom będącym na ziemi. Xięgi te zsyłane były tylko Prorokom, i Gabryel zstępuje nawiedzać tylko Proroków* (Ww s. 16); *Wierzę w księgi, zesłane przez Allaha* (WzK *Narada* w. 15, s. 123); *Wierzcie w księgę zesłaną przedtem, którą zesłał mu i w księgi, zesłane przedtem* (WzK *Kobiety* w. 136, s. 39; por. *Krowa* w. 113, s. 117); *Wierzcie w Allacha i Jego Postać, jak i w Księgę, którą temu Postaćowi objawił oraz w Księgę, którą objawił przedtem* (K3 IV, w. 137; por. VI, w. 92; VI, w. 155-157); *Przepowiadałem Hebrajczykom w księgach świętych* (KB1 XVII, w. 4) – por. *I postanowiliśmy w tej księdze* (KB2 XVII, w. 4), *powiedzieliśmy w tej Księdze do Dzieci Izraela* (K3 XVII, w. 5), ale niekiedy podaje się konkretnie, o jakie księgi chodzi. W najwcześniejszych zabytkach T1p jest tu wyraźna analogia do tekstu Biblii – por. ChL: *perše ks'engi mŮjžešŮve* (s. 176); *ks'engi samč'elove* (s. 177); *peršix ks'engaχ krčlevšk'ix* (s. 180). Zabytki T1p podają także inne nazwy własne: *Tora* (w zabytkach są obecne zeslawizowane formy ar. taur,t - *Taur, Tawry, Tewrat, T'evrit'* bądź używa się pochodzącej z gr. formy *Pentateuchum*), *Psalmy* (występują tu zeslawizowane lub translokowane formy ar. zabčr – *Zabčr, Ziebur, Żebur*), *Ewangelia* (używa się zeslawizowanych lub translokowanych form ar. in,,†l – *In,,†l, Indžil, Indžyl*)¹⁷: *i od mne bojce s'e i verec teraznejšemu zeslanemu kurZnu potverčajoncij vaše ks'engi tevrjit i ne boncce nevernim kurrZnu* (T2 II, w. 3-4, s. 10); *citajce ks'enge tevrjit ce ne možece sobe porozumec pros'ic o pomoc buga z postem i nemazem* (T2 II, w. 8, s. 10); *berše kšenga Tawr†t dana Mčsi proroku* (KM, w. 2-3, s. 370); *drčga kšenga Zabčr dana Davydu proroku* (KM, w. 3-4, s. 370); *treceja kšenga dana 'čsi proroku to jest InN†l* (KM, w. 4-5, s. 370); *Źe Koran zesłany był Machometowi Prorokowi częściami w przeciagu 23 lat. Źe Pentateuchum zesłane było Mojżeszowi Prorokowi. Ewangelija Jezusowi Prorokowi.*

¹⁶ J. Danecki, J. Kozłowska, op. cit., s. 698.

¹⁷ Etymologie wyrazów orientalnych podano za S. Stachowski, op. cit., I-IV, 1975-1986 (III, s. 144; IV, s. 44; I, s. 135).

Psalterz Prorokowi Dawidowi. Inne księgi były zesłane innym Prorokom. Że wszystkich ksiąg Boskich jest 104. Że wszystkie są prawdziwe; że na koniec Koran przewyborny, który na ostatku zesłany był z nieba, ma być zachowany co do praw, które zawiera, aż do dnia sądnego. Który nie może być ani zniesionym, ani odmienionym. Że dawne prawa w księgach Boskich objawione, zostały w tymże Koranie pomieszczone (Ww, s. 16); Mojżesz przyjął Pentateuchum, światłość narodów i rękojmię Boskiego miłosierdzia (KB1 XLVI, w. 11) – por. Jeszcze dawniej została zesłana Księga Mojżesza, jako przewodnik i jako miłosierdzie (KB2 XLVI, w. 12); Przed nim była Księga Mojżesza (K3 XLVI, w. 13) i inne.

W polskich przekładach Koranu – święta księga islamu to archetyp, oryginał przechowywany w niebie: *Ziemia, ani jednego ziarna nie zawiera, któreby nie było zapisane w księdze Prawd (KB1 V, w. 59) – por. I nie ma ziarna w ciemnościach ziemi, i nie ma niczego, świeżego czy suchego, co nie byłoby zapisane w Księdze jasnej (KB2 V, w. 59); On niszczy i utrzymuje co Mu się podoba; pierwsza księga w Jego jest ręku (KB1 XIII, w. 39) – por. Bóg ściera to, co chce, i utwierdza. U Niego znajduje się Matka Księgi (KB2 XIII, w. 39); Księga ta bowiem jest wielkim Koranem. Przepisanym z tablicy strzeżonej (KB1 LXXXV, w. 21-22) – por. To zaś jest Koran godny chwały – na tablicy strzeżonej! (KB2 LXXXV, w. 21-22), to chwalebny Koran. Na dobrze strzeżonej tablicy (K3 LXXXV, w. 22-23), zob. KB1 X, w. 62; LVI, w. 76-79; KB2 X, w. 61; LVI, w. 77-80. Tablica strzeżona to przekład ar. lawÉ al-maÉfċ. Formy oryginalne zachowały się u Tlp. A (72) notuje znane z zabytków tatarskich leksemy *levch, levchu, levch'il-mechfuzu* z ar. lawÉ al-maÉfċ 'tablica'; por. KL: *na levchi'l melchfuzu tablicy jest trista imon; u levch sam kelem nauka uşelakije pişe*. Tekst koraniczny potwierdza, że ów archetyp znajduje się u Boga na chronionej, strzeżonej tablicy i stanowi prawzór wszystkich objawień. Jego ziemskimi odpowiednikami są zarówno *Koran* jak i *Tora* oraz *Ewangelia*. Natomiast *Koran ziemski* został spisany na papierze (ściślej na pergaminie). Wskazuje na to jeden z fragmentów przekładu Koranu: *Na Koran pisany Na skórze pergaminowej rozciągniętej (KB1 LII, w. 2-3) – por. Na Księgę zapisaną na pergaminie rozwiniętym! (KB2 LII, w. 2-3), I na Księgę wypisaną. Na nierozwiniętym pergaminie (K3 LII, w. 2-3)*. Słowniki języka polskiego potwierdzają użycie słowa *księga* w znaczeniu 'dzieła pisanego, występującego w postaci zwoju papieru (pergaminy) – por. SPolXVI (XI, 393).*

Pismo w znaczeniu słowa Bożego wyrytego na tablicach Prawa, zapisanego w formie proroctwa czy przepowiedni lub *wypisanego w sercach* nowego ludu (Jr 31, 33) – jest obecne już w najwcześniejszych przekładach Biblii, w których wyraźnie oddziela się słowo mówione od zapisanego (J 2, 22). Księga Wyjścia zawiera opis przekazania Mojżeszowi przez Boga tablic Dekalogu, którego autorem jest sam Bóg (Wj 32, 16; Pwt 10, 4): *Które tablice były sprawione od samego Boga i pismo na nich wyrażone, było Boże pismo (BB), i pismo na nich wyrżnione (było jako) pismo Boże (BN), pismo też Boże było na tablicach wyrzeżane (BW), A one tablice robotą Bożą były: pismo także pismo Boże było, wyryte na tablicach (BG), Tablice też były dziełem Bożym, a pismo na nich było pismem Boga, wyrytym na tablicach (BT); I napisał na onych tablicach wedle tegoż, jako i pierwaj pisał, dziesięć słów (BB), I napisał na tablicach wedle tego, co pierwaj był napisał, Słów Dziesięć (BW), I napisał Pan na onych tablicach, tak jako był pierwaj napisał, dziesięć słów (BG), A On napisał na tablicach pismem, jak poprzednio, Dziesięć Przykazań (BT).* W Starym Testamencie poza nazwaniem tablic danych Mojżeszowi *pismem Boga* – wyraz *pismo* w odniesieniu do słowa Bożego występuje raz w 1Mch 7, 16 w BT. XVI-wieczne przekłady Biblii zastępują go innymi określeniami: *według tego, co jest napisano (BB); według słowa, które napisano (BW)* – por. *zgodnie ze słowami pisma (BT)*. Takie użycie leksemu *pismo* w dobie staropolskiej potwierdza SStp (VI, 143) – por. ‘to, co napisane, litery’.

W przekładach zarówno ST jak i NT z dużą frekwencją występuje wyrażenie *uczeni w piśmie* – por.: 1Mch 7, 12 *ludzi uczonych pewien poczet (BB), zebranie*

¹⁸ Znany już prasłowiańszczyźnie leksem *pismo* jest notowany przez SStp (VI, 143-144) w znaczeniach: 1) ‘to, co napisane, litery, litterae, scriptum’; 2) ‘dokument, list urzędowy lub prywatny, litterariae publicae vel privatae, epistula’; 3) ‘utwór, dzieło (literackie, naukowe itp.), opus scriptum’. W dobie średniopolskiej jest to wyraz o wysokiej frekwencji – 5857 użyc, co potwierdza SPolXVI (XXIV, 279-297), przytaczając liczne znaczenia. Jako pierwsze podaje jednakże: ‘tekst zredagowany; utrwalony za pomocą znaków pisarskich; dzieło literackie lub naukowe’ (279): a) Biblia, księgi Starego i Nowego Testamentu; także fragment (księga, rozdział, werset) Biblii (281) b) rozprawa teologiczna, wywód; pogląd wyrażony w piśmie (292) c) praw. tekst o charakterze prawnym lub urzędowym (294) d) dokument, papier lub pergamin z napisanym tekstem (294); 2) ‘napis’ (294); 3) ‘pisanie, utrwalanie tekstu przy pomocy znaków graficznych’ (294); 4) ‘umiejętność, sztuka pisania’ (296); 5) ‘znaki pisarskie, litery, czcionki; alfabet, sposób pisania’ (296); 6) ‘język; piśmiennictwo w jakimś języku’ (297); 7) ‘dosłowny sens, formalna interpretacja’ (297). Znaczenia te potwierdza SL (IV, 132-133) oraz SMick (VI, 167-172), który dodaje ponadto parafrazy ‘list’ (170) i ‘czasopismo’ (171). SDor (VI, 417-418) podaje, iż *pismo*, to 1) ‘zespół znaków graficznych będących znakami dźwięków, sylab lub pojęć (rzeczy); ogół liter składający się na dany alfabet’ (417); 2) ‘to, co jest napisane, wyrażone znakami pisarskimi; litery; właściwy komu sposób pisania, kreślenia liter i cyfr (w tym znaczeniu używane także wyrażenie: charakter pisma)’ (417); 3) ‘wyrażanie myśli za pomocą znaków graficznych, umiejętność pisania; czynność pisania, pisanie’ (418); 4) ‘papier z wypisany ręcznie lub maszynowo tekstem, np. pisemny dokument urzędowy albo prywatny, akt, skrypt, notatka, list itp.’ (418); 5) w pl. ‘utwory literackie, publicystyczne, dzieła naukowe itp.; książki’; 6) ‘czasopismo, np. gazeta codzienna, tygodnik, miesięcznik itp.’ (418).

doktorów zakonnych (BW), zebrano się zgromadzenie uczonych w piśmie (BT); Jr 2, 8 uczeni w zakonie (BB), umiejący Zakon (BW), uczeni w zakonie (BG), Uczeni w Piśmie nie uznawali Mnie (BT); Mt 13, 52 wszelki nauczyciel uczony w królestwie niebieskim (BB), każdy doktor nauczony w Królestwie Niebieskim (BW), każdy nauczony w Piśmie, wyćwiczony w królestwie niebieskim (BG), każdy uczony w Piśmie (BT) – por. 2Mch 6, 18; Ne 8, 9; Syr 38, 24; Mt 5, 20; 7, 29; 8, 19; Mk 1, 22; 2, 6; 2, 16; 3, 22; 7, 1; 7, 5; 8, 31 itd.

Najczęściej leksem *pismo* występuje Nowym Testamencie w kontekstach, traktujących o zapisanym słowie Boga, które ma się wypełnić: Mt 21, 42 *Nie czytaliście nigdy w Piśmiech* (BB), *Nie czytaliście nigdy w Piśmiech* (BW), *Nie czytaliście nigdy w Pismach* (BG), *Czy nigdy nie czytaliście w piśmie* (BT); Mt 26, 54 *I jakoż się mogą wypełnić Pisma powiedając, iż tak się zstać musi?* (BB), *Jakoż się tedy wypełnią Pisma...* (BW), *Ale jakożby się wypełniły Pisma* (BG), *Jakże więc spełnią się pisma...* (BT); Łk 24, 27 *A począwszy od Mojżesza i wszystkich proroków, wykladał im we wszystkich Piśmiech, co o nim napisano było* (BB), *wykladalim wewszech piśmiech/ktore onim* (BN), *wykladał im we wszystkich Piśmiech, co o nim było* (BW), *wykladał im wszystkie one Pisma, które o nim napisane były* (BG), *co we wszystkich pismach odnosiło się do Niego* (BT); J 7, 42 *Iż Pismo nie powie: Iż Krystus* (BB), *jako rzekło pismo* (BN), *Iż Pismo nie powie* (BW), *Aż nie mówi Pismo...* (BG), *Czyż Pismo nie mówi, że Mesjasz...* (BT) – por. Mt 26, 56; Mk 12, 10; 12, 24; Łk 4, 21; 24, 32; J 5, 39; 13, 18; Dz 1, 16; 8, 32; Rz 1, 2; 4, 3; 1Kor 15, 3; 15, 4; 2Kor 6, 2; Ga 3, 22; 4, 30; Ef 4, 8; 1Tm 5, 18; 2Tm 3, 14; 3, 16; Jk 2, 8; 2, 23; 4, 5; 1P 2, 6; 2P 1, 20; 3, 16 itd. Słowo *pismo* odnosi się tu najczęściej do ksiąg ST – por. znaczenie leksemu *pismo* w SPoLXVI (XXIV, 281).

Najliczniej spotykanymi na kartach Biblii określeniami *pisma* są przymiotniki *prorocki* i *święty*, stąd wyrażenia *pisma prorockie/pisma proroków*: Mt 26, 56 *A to wszystko się działo, aby się wypełniły Pisma prorockie* (BB), *aby się wypełniły Pisma prorockie* (BW), *aby się wypełniły Pisma prorockie* (BG), *żeby się wypełniły pisma proroków* (BT) oraz *pismo/pisma święte*: Rz 1, 2 (*Którą przed tym obiecał był przez proroki swoje w Piśmiech świętych*) (BB), *Ktore wprzod obiecał przez proroki swe w piśmiech świętych* (BN), *którą był przedtem obiecał przez proroki swoje w Piśmiech Świętych* (BW), *Którą przedtem obiecał przez proroki swoje w Pismach świętych* (BG), *którą Bóg przedtem zapowiedział przez swoich proroków w pismach świętych* (BT); 2Tm 3, 15 *A iż od dzieciństwa świadomeś Pism świętych* (BB), *iż z dzieciństwa święte pisma*

umiesz (BN), iż z dzieciństwa umiesz Pisma Święte (BW), A iż z dzieciństwa umiesz Pisma święte (BG), Od lat bowiem niemowlęcych znasz pisma święte (BT).

W interlinearnym przekładzie NT, w przytaczanych kontekstach, zapisane słowo Boże także wyraża leksem *pismo*. Podstawą tłumaczenia jest najczęściej gr. γραφή grafē ‘pisanie’; w NT tylko o Piśmie świętym, *Pismo* 1. o jednym miejscu ST, zawsze sg., np.: *Czyż nie pismo to odczytaliście* (Mk 12, 10); 2. ogólnie o całym ST a. pl. *Pisma, Pismo*, np.: *Nigdy (nie) odczytaliście w Pismach* (Mt 21, 42), *aby wypełniły się pisma proroków* (Mt 26, 56), *wy tłumaczył im we wszystkich Pismach* (Łk 24, 27), *poprzez proroków jego w pismach świętych* (Rz 1, 2), b. sg. *Pismo*, np.: *i uwierzyli Pismu i słowu, które powiedział Jezus* (J 2, 22)¹⁹, a w niektórych kontekstach gr. γράμμα gramma ‘litera, pismo’, pl. ‘list, zapis’, np.: o księgach Mojżesza i ogólnie o ST *poświęcone pisma znasz* (2Tm 3, 15), przekładane również jako *litera, list, zapis, nauka*²⁰. W ST, w analizowanych kontekstach, odpowiednikiem leksykalnym hebr. mik^t,b – m. ‘pismo; zarządzenie’²¹ jest najczęściej *pismo* – por. *A tablice dziełem Boga (były) one, a pismo pismem w ręku jego* (Wj 32, 16).

Już w najwcześniejszych zabytkach Tlp występuje leksem *pismo* jako określenie zapisanego słowa Boga. W KzK spotykamy wyrażenie *pismo Boże: pretŰ pišme bŰžije pri sŰbi nŰši* (43a, w. 9). W KM występuje, znane przekładom Biblii, wyrażenie *pismo święte: podlčg pišma švetoho* (w. 6, s. 61); *bo pan bčg zabaroniv pišmem šventim* (w. 515, s. 225), podobnie w KB1 *pofalszowali pisma święte* (IV, w. 48). W T2 Koran jest *pismem* danym przez Boga człowiekowi: *oznajmuje pišmo svuje* (II, w. 4, s. 61), *a na barce kčrZn pišmo bože* (II, w. 6, s. 64), *nauci vas pišma* (II, w. 8, s. 40). Podobnie w KB1: *Dla ciebie Mahomecie zsyłam to poważne pismo, objawię ci prawdy wysokie* (LXXIII, w. 5) – w KB2 w tym kontekście występuje leksem *słowo: My rzucimy ci słowo wielkiej wagi* (LXXIII, w. 5), tak samo w K3 *My zamierzamy obarczyć cię ważnym słowem* (LXXIII, w. 6); *pismo przestróg* (KB1 XXXVIII, w. 7) – w KB2 jest to *napomnienie* (XXXVIII, w. 8), w K3 *przypomnienie* (XXXVIII, w. 9); *pismo* (KB1 XIII, w. 36) – w KB2 (XIII, w. 36) i K3 (XIII, w. 37) odpowiada mu leksem *księga*. W polskich przekładach Koranu występuje także wyraz *pismo* użyty w pl. jako określenie ksiąg objawionych przed Koranem: *starożytne pisma* (KB1 V, w. 64), *to, co zostało zesłane przedtem* (KB2 V, w. 69), *co było zesłane przedtem* (K3 V, w. 60). W K3, analogicznie do przekładów Biblii,

¹⁹ Ks. R. Popowski, op. cit., s. 114.

²⁰ Ibidem, s. 114.

²¹ B. M. Metzger, M. D. Coogan, *Słownik wiedzy biblijnej*, Warszawa 2004, s. 194.

znających Koran nauczycieli nazywa się *uczonymi w Prawie*: *jak to czynili ludzie pobożni i uczeni w Prawie* (V, w. 45) – por. *uczeni w Prawie/uczeni w Piśmie*.

Tak więc w piśmiennictwie Tlp i w polskich translacjach Koranu *pismo* to zapisane słowo Boga, przekazane człowiekowi w postaci świętych ksiąg, zesłanych przed Koranem jak i odapelatywna nazwa Koranu. Stąd w analizowanych kontekstach tłumacze używają leksemu *pismo* wymiennie z leksemami *księga* i *słowo*. W języku ar. bowiem wyraz kit,b to zarówno ‘księga, książka’, jak i ‘pismo, list’, a użyty z rodzajnikiem określonym al- to także ‘Koran, Biblia’²². Niekiedy, w zabytkach Tlp występuje translokowane bądź zeslawizowane ar. wyrażenie kal,m All,h ‘pismo Boga’, ‘słowo Boga’ – por. KM (w. 11, s. 22) *kal,mu All,hi*²³.

SŁOWO²⁴

W Biblii spotykamy bardzo często wyrażenie *słowo Boże*, używane na określenie objawienia. W tradycji biblijnej wyrażenie to odniesiono najpierw do proroctwa,

²² Por. J. Danecki, J. Kozłowska, op. cit., s. 618 i s. 718 – także ar. pl. mak,t†b ‘pismo, nota, list, polecenie pisemne’.

²³ Por. gr. κάλαμος (kálamos) – ‘trzcina, trzcina pospolita’, stąd zapożyczył to słowo język arabski – ar. qalam ‘trzcina do pisania; pióro do pisania; pismo; pismo ręczne, styl (tur. kalem, kälem, kalam, kelem, halam ‘pióro do pisania; obsadka (ze stalówką); trzcina do pisania’) – za S. Stachowski, op. cit., 1975–1986, II, s. 19; W. P. Turek, op. cit., s. 237–238: poprzez tur. kalem 1. ‘trzcina do pisania’; 2. ‘turecka izba obrachunkowa’ z ar. qalam ‘trzcina do pisania; pióro; pismo; styl kaligrafii; biuro, departament’. Woronowicz i Akiner podają następującą charakterystykę semantyczną tego słowa: ‘pióro gęsie’ (W, 360); ‘pióro, ołówek; piórko trzciniowe, którym są zapisywane ludzkie uczynki w księdze przechowywanej w raju’ (A, 70). W zabytkach muzułmanów litewsko-polskich występuje w kontekstach: *wziówszy kalem poczoł pisać* (W, 360), *kalem užo hrachov ne pišec, Pan Boh muvil ‘I kelem! piši* (A, 70). Jest to nazwa LXVIII sury: Al-Ālam *Pióro*. W języku polskim wyraz *kalem* jest znany od XIX w. (por. SWil, I, 458; SW, II, 207: tur. kalém = ‘trzcina; pióro; pismo’, z gr. kálamos = ‘trzcina’; SLam, 921: ar. z gr. kálamos, ‘trzcina’).

²⁴ Znany całej prasłowiańszczyźnie leksem *słowo* jest notowany w SStp (VIII, 285-289) w znaczeniach: 1) ‘to co się mówi, pisze, co zostało powiedziane, napisane, wyraz, wypowiedź, też wiadomość, polecenie, rozkaz, przyrzeczenie itp. zależnie od kontekstu’ (285) a. o Jezusie Chrystusie (288) b. ‘przemówienie, kazanie, oratio sacra, homilia, praedicatio’ (288) c. słowo boże, boże słowo ‘ewangelia, nauka chrześcijańska, evangelium, doctrina Christiana’ (288) d. ‘obelga, zniewaga, przekleństwo, contrmelia, maledictum’ (288) e. ‘wymyślać komuś, przezywać obelżywie, alicui maledicere, aliquem contumelia afficere’ (289) f. ‘mieć nieposzlakowaną opinię, bona existimatione uti’ (289) g. ‘popaść w obmowę, infamari’ (289); 2) ‘przysłowie, proverbinum’ (289); 3) ‘litera, littera’ (289); 4) ‘nauka o pochodzeniu i pokrewieństwie wyrazów, scientia de verborum origine et propinquitate’ (289). Leksem ten jest notowany również przez kartotekę SPoLXVI. SL (V, 326-327) podaje, iż *słowo* to ‘część mowy, z liter czyli głosek złożona, z jednej zgłoski lub też z więcej’ (326), ‘wyrok’ (327), ‘słowo boże = pismo ś.’ (327), ‘kazanie w ruskiJj cerkwi’ (327), ‘obietnica’ (327), gram. ‘słowo, verbum, trzecia część mowy’ (328). W SMick (VIII, 173-182) *słowo* to także ‘element mowy, wyraz, jednostka frazeologiczna’, ale na drugim miejscu występuje znaczenie ‘wypowiedź ustna lub pisemna’ (174) przez którą rozumie się m.in. tekst Ewangelii, słowo Boże = ‘nauka ewangeliczna’, słowa Ewangelii, słowa Chrystusa (181). Dalsze znaczenia to: ‘zobowiązanie, zapewnienie, rozkaz’ (182), ‘termin gramatyczny: czasownik’ (182). SDor (VIII, 412-416) jako znaczenia przestarzałe podaje ‘czasownik’ oraz ‘prawo przemawiania; głos’ (416). Współczesne znaczenie leksemu *słowo*, to: ‘znak językowy przedmiotu myśli, mogący sygnalizować każdy jednostkowy przedmiot materialny (np. drzewo), pewną treść psychiczną (np. smutek) lub relacje między elementami rzeczywistości (np. i, ale, nad, przy); wyraz; w pl. wyrażenie stanowiące czyjaś wypowiedź albo tekst czego (np. pieśni)’ (412); ‘wypowiadanie się ustne lub pisemne; mowa, język’ (415); ‘obietnica, przysięga, zobowiązanie, poręczenie’ (415) - (SDor, VIII).

a następnie do Prawa jako formy udzielenia się Boga; w NT używa się go na oznaczenie Pisma świętego, w tym i Ewangelii, a także osoby Jezusa Chrystusa²⁵.

W tekstach biblijnych leksem *słowo* występuje w różnych znaczeniach. Może być to *słowo* wypowiedziane przez Boga (w opozycji do zapisu; często jest jednak tak, że *słowo* prymarnie wypowiedziane i usłyszane zostaje zapisane) w formie proroctwa bądź dyrektyw co do postępowania człowieka; może być to obietnica dana ludowi bożemu lub prorokom; może być to Jezus Chrystus jako *słowo*, które stało się ciałem (logos – odwieczne *słowo* Boga: J 1, 1; J 1, 14) czy też *słowo* w rozumieniu Pisma świętego, księgi, czyli w użyciu metonimicznym, a ściśle synekdotycznym (NT) – por. znaczenie leksemu *słowo* w SS^tp (VIII, 285-288).

Przedmiotem badań będzie takie użycie wyrazu *słowo*, które jest wspólne Koranowi i Biblii, a więc *słowa* wypowiedzianego przez Boga w formie proroctwa, przestrogi, zasad postępowania czy też *słowa* jako księgi.

Na kartach Biblii leksem *słowo* jest najczęściej używany w kontekście proroctwa czy obietnicy Bożej, np.: 1Sm 1, 23 *a Pan niech utwierdzi słowo swe* (BB), *aby Pan wypełnił słowo swoje* (BW), *niech utwierdzi Pan słowo swoje* (BG), *Oby tylko Pan ziścił swe słowo* (BT); Łk 3, 2 *stało się słowo Pańskie do Jana* (BB), *stało się słowo Boże na Joháná* (BN), *zstało się słowo Pańskie do Jana* (BW), *stało się słowo Boże do Jana* (BG), *skierowane zostało słowo Boże do Jana* (BT); Ap 1, 3 *śluchają słowa proroctwa tego* (BB), *Błogi kto czyta / i słyszy słowá proroctwá tego* (BN), *czyta i słucha słów proroctwa tego* (BW), *którzy słuchają słów proroctwa* (BG), *którzy słuchają słów Proroctwa* (BT) – por. 2Sm 24, 11; 2Krn 36, 21; Jr 37, 17; Ez 3, 4; Mk 15, 28; Łk 4, 21; J 19, 24; Dz 1, 16; Rz 3, 2; 9, 9; Ap 22, 18 itd. Znaczenie *słowa* jako proroctwa bądź obietnicy podkreślają użyte w określonym kontekście czasowniki: *powierzyć* (*zwierzyć* – w przekładach XVI-wiecznych), *spełnić*, *stać się*, *utwierdzić*, *wypełnić*, *ziścić*. Prorocze *słowo* Boże to często także przestroga: Wj 9, 20 *A który sługa faraonów lękał się słowa Pańskiego* (BB), *kto się bał słowá Jehowy z sług fáraonowych* (BN), *Kto się bał słowa Pańskiego* (BW), *Kto się tedy ulękał słowa Pańskiego* (BG), *Kto ze sług faraona zląkał się słów Pana* (BT); Wj 9, 21 *Ale który nie dbał na słowo Pańskie* (BB), *A kto niedbał na rzeczy Jehowy* (BN), *A kto nie dbał na słowo Pańskie* (BW), *A kto nie przyłożył serca swego do słowa Pańskiego* (BG), *nie wziął sobie słów Pana do serca* (BT) – por. 1Krl 12, 24. Tu najczęściej występują czasowniki wyrażające uczucie strachu, lęku: *bać się*, *lękać*.

²⁵ Słownik wiedzy biblijnej, op. cit., s. 711.

Słowo Boże to także Prawo, dany człowiekowi kodeks postępowania: Ne 8, 9 *abowiem płakał lud wszytek słyszac słowa zakonu* (BB), *gdy słuchał słów Zakonu* (BW), *słyszac słowa zakonu* (BG), *gdy usłyszał te słowa Prawa* (BT); J 15, 25 *aby się wypełniło słowo, które jest w zakonie ich napisano* (BB), *Ale aby się wypełniło słowo napisane w zakonie ich* (BN), *Ale żeby się wypełniła mowa* (BW), *Ale iżby się wypełniło słowo* (BG), *aby się wypełniło słowo napisane w ich Prawie* (BT) – por. Ne 8, 13.

W ST *słowo*, pochodzące od Boga może być zapisane w księdze, np.: Jr 36, 11 *usłyszał z ksiąg wszytki słowa Pańskie* (BB), *wszytkie słowa Pańskie z ksiąg* (BW), *wszystkie słowa Pańskie z ksiąg* (BG), *wszystkie słowa Pańskie z księgi* (BT) – por. Jr 36, 6; 36, 32, natomiast w NT bardzo często jest nazwą księgi (por. Ap).

W całym tekście Biblii jest jednakże wyraźna przewaga *słowa* wypowiedzanego nad *słowem* zapisanym, które najczęściej jest zresztą *słowem* prymarnie mówionym: Ez 6, 3 *Śluchajcie słowa Pana Boga* (BB), *śluchajcie słowa Pana Boga* (BW), *śluchajcie słowa panującego Pana* (BG), *Śluchajcie słów Pana Boga* (BT) - por. Lb 24, 4; 1Sm 3, 7; 9, 27; 2Krl 20, 16; Jr 37, 2; Mt 4, 4; 7, 24; 13, 3; Łk 1, 45; 5, 1; J 2, 22; 15, 25; 8, 47; Dz 13, 44 itd. Tak więc leksemowi *słowo* towarzyszą określenia werbalne wskazujące na czynności mówienia i słuchania: *mówić*, *opowiadać*, *wypowiadać*, *skierować*, *śluchać*, *spisać z ust*.

Wcielonym *słowem* Bożym jest Jezus Chrystus: J 1, 14 *A słowoć ono ciałem się stało* (BB), *A słowo (to) ciałem stało się* (BN), *A Słowo ciałem się zstało* (BW), *A to Słowo ciałem się stało* (BG), *A Słowo stało się ciałem* (BT) – por. J 1, 1-3; 17, 17.

Leksem *słowo* tworzy w Biblii liczne związki frazeologiczne, najczęściej wyrażenia: *słowo Boga* (np.: Jr 43, 1; 1 Tes 2, 13), *słowo Boże* (np.: Lb 24, 4; 24, 16; 1Sm 9, 27; Mk 7, 13; Łk 3, 2; Łk 5, 1; 8, 11; 8, 21; 11, 28; J 8, 47; Dz 13, 44; Rz 3, 2; Tt 2, 5), *słowo księgi* (Jr 36, 32), *słowo obietnicy* (Rz 9, 9), *słowo Pana* (np.: Wj 9, 20; 9, 21; Lb 15, 31; Jr 37, 2; 43, 1), *słowo Pana Boga* (Ez 6, 3), *słowo Pana Zastępów* (Za 7, 12), *słowo Pańskie* (np.: 1Sm 3, 7; 2Sm 24, 11; 1Krl 12, 24; 2Krl 20, 16; 20, 19; 2Krn 36, 21; 36, 22; Jr 36, 6; 36, 11), *słowo Pisma* (np.: Mk 15, 28; Łk 4, 21; J 19, 24; Dz 1, 16), *słowo pomyślne* (2Krl 20, 19), *słowo Prawa* (np.: Ne 8, 9; 8, 13), *słowo prawe* (Ps 33, 4), *słowo prawdy* (Jk 1, 18), *słowo Proroctwa* (Ap 1, 3), *słowo szczere* (Ps 12, 7), *słowo Świętego* (Ba 4, 37; 5, 5), *Słowo Życia* (Flp 2, 16), *słowo żywe* (Hbr 4, 12).

W grecko-polskim przekładzie NT leksem *słowo* to przeważnie odpowiednik gr. λόγος logos ‘mowa, słowo, wypowiedź’; ‘nauka’; ‘obliczenie, rachunek’ 1. ‘mówienie, mowa’ a. ogólnie λ. *Słowo*, np.: Dz 15, 27, β. o konkretnych wypowiedziach z różnymi pochodnymi i kontekstowymi znaczeniami, np. *słowo* jako *zdanie*, *wypowiedź*, *mowa*,

głoszenie, nauczanie, nauka, powiedzenie, przysłowie, pytanie, modlitwa, napomnienie, wieść, pogłoska, relacja – por. 5, 37; J 2, 22, γ. o wyraźnym oświadczeniu, deklaracji, np. Mt 12, 32, δ. pl. o słowach, mowach branych pojedynczo, *słowa, mowy*, np. Dz 2, 40, ε. pl. o wielu słowach, mowach, wyrażeniach branych wspólnie jako całość, *słowo, rozmowa*, np. Mt 7, 24, ζ. o przedmiocie mówienia, *przedmiot, sprawa, rzecz*, np. Dz 8, 21, η. o słowach napisanych, *słowo, mowa, wypowiedź, księga, pisanie*, np. J 12, 38, b. o Bożym Objawieniu λ. o słowie Boga, *słowo, nakaz, polecenie, przykazanie*, np. Mt 15, 6, β. o Objawieniu Bożym przekazanym przez Chrystusa i Jego wysłanników, *słowo, nauka*, np. Mk 2, 2; 2. ‘obliczenie, rachunek’, np. Mt 12, 36; 3. *Logos, Słowo*, o Synu Bożym, np. 1J 1, 1²⁶, źródłem przekładu mogą być także gr. λόγιον logion ‘słowo, wypowiedź’, np. Dz 7, 38²⁷, gr. ἔπος epos ‘słowo’, np. Hbr 7, 9²⁸ lub gr. ῥῆμα rhĕma ‘słowo, wypowiedź, powiedzenie’ 1. o wytworze mówienia a. o wypowiedzi Boga Ojca, Pana, np. Mt 4, 4; J 8, 47, b. o wypowiedzi Chrystusa, np. Dz 11, 16, c. o wypowiedzi ludzi, np. Łk 24, 11, d. o wypowiedzi aniołów, np. Łk 2, 17, e. ogólnie, np. Dz 5, 20; 2. jako hebraizm, *sprawa, rzecz, wydarzenie*, np. 2Kor 13, 1²⁹, ponadto gr. λογικός logikos w niektórych translacjach staropolskich w 1P 2, 2 (por. BB, BG) jest także przekładane jako *słowo*. W ST hebr. דְּבַר d^lbar – m. ‘to, co powiedziane; słowo; wypowiedź; opinia; sprawa; wydarzenie; czyn; część; przydział; coś’³⁰ jest najczęściej tłumaczone jako *słowo* – por. Wj 9, 20; 9, 21; Lb 15, 31; 24, 4; Pwt 33, 3.

Słowo w znaczeniach ‘świętej księgi’, ‘tego, co jest napisane’ i zarazem ‘dane od Boga’ w formie prorocstwa, nakazów i zakazów (prawa) jest obecne w piśmiennictwie T1p i w polskich przekładach Koranu. W KzK czytamy: *iż pisanijo slova pŮżji pri sŮbi nŮsit’i treba* (45b w. 8). T2 zawiera fragment traktujący o tych, którzy słuchają słów nie pochodzących od Boga i przez to błądzą: *skrivĕli samix s’ebe slova movili ne te kturę vecono jim i spuścilišmi na nich ktĕre...* (II, w. 7, s. 13). Ww wprost nazywa Koran *słowem* Bożym (analogicznie w NT Biblia to *słowo* Boże): *Kóran jest słowem Bożém* (s. 7) – por. s. 20. W polskich przekładach Koranu *słowo* występuje bądź w użyciu synekdotycznym jako substytut księgi (w szczególności świętej księgi islamu): *Dla ciebie Mahomecie! zsyłam to poważne pismo, objawię ci prawdy wysokie* (KB1 LXXIII, w. 5) – por. *My rzucimy ci słowo wielkiej wagi* (KB2 LXXIII, w. 5), *My zamierzamy obarczyć cię ważnym słowem* (K3 LXXIII, w. 6) bądź jako ‘to, co jest w księdze zapisane’: *Koran jest*

²⁶ Ks. R. Popowski, op. cit., s. 369-370.

²⁷ Ibidem, s. 368.

²⁸ Ibidem, s. 230.

²⁹ Ibidem, s. 545.

³⁰ Ks. P. Briks, op. cit., s. 82-83; por. ss. 179, 194.

zesłanym od Niego; słowa w nim są poważne. I nie ma nic kłamliwego (KB1 LXXXVI, w. 13-14), bądź też jako odapelatywna nazwa Koranu – por. *Zaprawdę, to jest słowo rozstrzygające, nie żadna zabawa!* (KB2 LXXXVI, w. 13-14), *Koran jest ostatecznym słowem* (K3 LXXXVI, w. 14). Podkreśla się tu także wieczność, niezmiennność słowa Bożego: *Słowo Boskie nie zmienia się* (KB1 X, w. 65) – por. *Nie ma zmiany w słowach Boga!* (KB2 X, w. 64), *nie ma zmiany w słowach Allacha* (K3 X, w. 65). Słowo Boga jest także wypowiedane ustami proroków: *słowo Proroka godnego* (KB1 LXIX, w. 40) – por. *słowa Pośtańca szlachetnego* (KB2 LXIX, w. 40), *słowo przyniesione przez szlachetnego Pośtańca* (K3 LXIX, w. 41) dla umocnienia wiary ludu: *Są to prawdy zesłane od Przedwiecznego Mahometowi, dla opowiadania słowa wiary ludowi, który jeszcze nie miał Proroka, i dla oświecania go światłością* (KB1 XXXII, w. 2) – por. *To jest prawda od twego Pana, abyś ostrzegął ludzi, do których nie przyszedł przed tobą żaden ostrzegający. Być może oni pójdą prostą drogą* (KB2 XXXII, w. 3), *to jest prawda od twego Pana, abyś ostrzegął lud, do którego nie przybył przed tobą nikt, kto by go ostrzegął, aby był właściwie prowadzony* (K3 XXXII, w. 4).

Często źródłem przekładu jest ar. kal,m – por. hasło *Pismo*.

Zarówno na kartach Koranu jak i w Biblii, w odniesieniu do mówionego bądź zapisanego słowa Bożego, używa się wyrazów *księga*, *pismo* i *słowo*. W przekładach Biblii gr. βιβλίον *biblion* i hebr. ספר *sĕper* są tłumaczone jako *księga* lub *zwój* i w określonych kontekstach oznaczają ‘zbiory praw’, ‘przepowiednie’, ‘spisane ludzkie uczynki’, ‘to, co Bóg przygotował na dzień Sądu Ostatecznego’, jak również nazwy poszczególnych części Pisma świętego. U muzułmanów wyraz *księga* odnosi się przede wszystkim do pism zesłanych ludziom przez Boga, czyli *Tory*, *Psalmów*, *Ewangelii*, *Koranu* jak i ich archetypu przechowywanego w niebie. W ChL występują ponadto, na wzór tłumaczeń biblijnych, nazwy poszczególnych części Pisma świętego, np.: *perše ks’engi mŭjžešŭve* (s. 176); *ks’engi samč’elove* (s. 177); *peršix ks’engaχ krčlevsk’ix* (s. 180). W zabytkach Tlp i w Koranie leksem *księga* jest tłumaczeniem z ar. kit,b ‘pismo, list, dokument; książka’, al–kit,b ‘Koran, Biblia’, stąd w niektórych kontekstach można znaleźć zeslawizowane formy *kitab* czy *kitabullach*, tj. ar. kit,b ‘all,h ‘księga Boga’, przekładane także często jako *Koran* (por. W, 360) bądź *Księga Boga*, *Księga Allaha* (por. K3). Podobnie jest z nazwami ksiąg, takich jak *Tora*, *Psalm* czy *Ewangelia* – w tekstach często występują, obok tłumaczeń, formy zeslawizowane lub translokowane *Taur*, *Tawry*, *Tewrat* (W), *T’evrit* (A) z ar. taur,t ‘Tora, Pięcioksiąg; Stary Testament’ przez tur. tevrat, tevrit ‘Pięcioksiąg, Tora; Stary Testament; Pismo Święte; Dekalog; Nakaz’; *Indżyl* (W),

Indzil (A), *Iniʔl* (KM) z ar. *inīʔl* ‘Ewangelia’ przez tur. *Incil* ‘Ewangelia, Nowy Testament’, por. *u indžilu; što u t’evrit’u, u indžilu i žeburu to vso u kur’ane jest* (KL – A, 69); *Ziebur* (W), *Žebur* (A), *Z,bur* (KM) z ar. *zabčr* ‘księga psalmów, psalterz’ przez tur. *zebur, zebür, zabur* ‘psalm, psalterz’. W piśmiennictwie muzułmanów litewsko–polskich występuje w znaczeniu: ‘Psalmy Dawida’ (W, 366; A, 84) – por. *knihu žebur ÷itaje; u žeburu jest trista imon* (KL – A, 84). W tekstach biblijnych Prawo Boże lub przepowiednie są nazywane również *pismem*. Leksem ten odnosi się do całości bądź części ST oraz do NT. Jednakże w ST leksem *pismo* jako zapisane słowo Boże występuje tylko w BT, we wcześniejszych przekładach są to omówienia, typu: *według tego, co jest napisano; według słowa, które napisano* etc. Leksem *pismo* jest w Biblii tłumaczeniem hebr. מכתב > כתב *mik^Tt,ḅ* i gr. γραφή *grafĚ*. U muzułmanów *pismo* to ‘zapisane słowo Boga’. Najczęściej leksem ten odnosi się do Koranu, który w zabytkach muzułmanów litewsko-polskich nazywany jest na wzór przekładów biblijnych *Pismem świętym*. Źródłem przekładu jest ar. wyraz *kit,b* ‘księga, książka’; ‘pismo, list’, który użyty z rodzajnikiem określonym *al-* oznacza także ‘Koran, Biblię’. Niekiedy, w zabytkach Tlp występuje translokowane bądź zeslawizowane ar. wyrażenie *kal,m All,h* ‘pismo Boga’, ‘słowo Boga’ – por. KM (w. 11, s. 22) *kal,mu All,hi*. Leksem *słowo* zarówno u Tlp jak i w Biblii oznacza ‘to, co napisane lub wypowiedziane w formie nakazów, zakazów, przepowiedni’ oraz ‘święte księgi’. Stanowi tłumaczenie hebr. דבר *d^Tḅar* i gr. λόγος *logos*. W Biblii ponadto leksem *słowo* odnosi się do osoby Jezusa Chrystusa.

SŁOWNIKI

- SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I-XI, 1958-1969.
 SEBr – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Brückner, Warszawa 1970.
 SESł – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Sławski, Kraków, I-V, 1952-1982.
 SL – *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I-VI, 1854-1860.
 SMick – *Słownik języka A. Mickiewicza*, red. K. Górski, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XI, 1962-1983.
 SPolXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XXXII, 1966-2004.

- SStp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-X (1953-1993) i XI (z. I-VI; 1995-2000)
- SWil – *Słownik języka polskiego*, Wilno, I-II, 1861.
- SWO - *Słownik wyrazów obcych*, W. Kopaliński, Warszawa 1983.
- SSTch - *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, red. M. Karpluk, Kraków 2001.
- SLam – *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.
- SMuchl – *Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich*, Muchliński A., Petersburg 1858.
- SPas – *Słownik języka J.Ch. Paska*, I-II, 1965–1973.
- ST – *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, W. P. Turek, Kraków 2001.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, I–VIII, 1900–1927.

SKRÓTY TEKSTÓW ŹRÓDŁOWYCH

- KzK – *Kitab z Kazania*
- Chl – *Chamaif lipski*
- T1 – *Tefsir* – 1725r. fragm.
- T2 – *Tefsir* – 1788r. fragm.
- KL – *kitab “londyński”*
- KŁ – *Kitab Łuckiewicza* fragm.
- KM – *Kitab Milkamanowicza* fragm.
- A – Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian k’it’ab in the British Museum*
- W – Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*
- Ww – J. Sobolewskiego *Wykład wiary mahometańskiej czyli islamskiej*
- KB1 – *Koran w przekładzie J. Buczackiego*
- WzK – *Wersety z Koranu*
- KB2 – *Koran w przekładzie J. Bielawskiego*
- K3 – *Koran “londyński”*
- BB – *Biblia brzeska*

BN – *Biblia nieświeska*

BW – *Biblia w przekładzie J. Wujka*

BG – *Biblia gdańska*

BT – *Biblia Tysiąclecia*

INNE SKRÓTY

ar. – arabski

gr. – grecki

gram. – gramatyczny

hebr. – hebrajski

łac. – łaciński

łow. – łowiecki

pl. – liczba mnoga

prze. – przestarzały

psł. – prasłowiański

r. – razy

sg. – liczba pojedyncza

śr.osm. – średnioosmański

techn. – techniczny

ts. – tak samo

tur. – turecki

w. – wiersz

BIBLIOGRAFIA

Bieńkowska D., *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.

Cieślikowa A., *Jak ocalić w tłumaczeniu nazwy własne?* [w:] *Między oryginałem a przekładem II. Przekład, jego tworzenie się i wpływ*, red. Twardzikowa J., Filipowicz-Rudek M., Kraków 1996, 311-320.

Cybulski M., *Staropolskie przekłady psalterza*, “Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 41, z. 2, Łódź 1996.

Deiana G., Spreafico A., *Wprowadzenie do hebrajszczyzny biblijnej*, oprac. wersji polskiej Bazyliński S., Warszawa 2001.

- Długosz-Kurczabowa K., *Onomastyka Nowego Testamentu* [w:] *Slavia Occidentalis* XLVI/XLVII, 1989/1990, 71-88.
- Encyklopedia katolicka*, red. Wielgus S., Duchniewski J., Daniluk M., Fita S., Miszurek J., Rusecki M., Stępień A., Weiss A., Lublin 1997.
- Gnilka J., *Biblia a Koran: podobieństwa i różnice*, Kraków 2005.
- Kamińska M., *Onomastyka biblijna tekstów przekładowych jako problem badawczy* [w:] *Onomastyka literacka*, red. Biolik M., Olsztyn 1993, 321-328.
- Karpluk M., Sambor J., *O języku religijnym*, Lublin 1988.
- Kowalska D., *Styl językowy Psalterza floriańskiego na tle porównawczym*, Łódź 2003.
- Kościelniak K., *Złe duchy w Biblii i Koranie*, Kraków 1999.
- Kościelniak K., *XX wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej*, Kraków 2000.
- Kościelniak K., *Tradycja muzulmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie zapożyczeń nowotestamentowych w hadisach*, Kraków 2001.
- Kościelniak K., *Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata*, Kraków 2002.
- Kwilecka I., *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003.
- Nowicki P., *Grecyzna biblijna. Wprowadzenie*, Warszawa 1967.
- Nowicki P., *Hebrajszczyzna biblijna*, Warszawa 1978.
- Rosłon J. W., *Zammeru Maskil. Filologiczny komentarz do Księgi Psalmów ze słownikiem hebrajsko-polskim i łacińskim oraz konkordancją i zarysem reguł gramatycznych*, z. 1-3, Warszawa 1985.
- Rospond S., *Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. 2, Wrocław 1962, 61-181.
- Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, red. Bajerowa I., Wrocław 1986.
- Thyen Johann-Dietrich, *Biblia i Koran. Synopsa wspólnych tradycji*, Warszawa 2002.

Tomal M., *Język hebrajski biblijny*, Warszawa 2000.

Zarębski R., *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2004.